

ру інтелектуального потенціалу українських діячів науки і культури. Вони мають подвійну репрезентативність, бо відображують авторські погляди на події і впливають на визначення маловідомих імен. Завдяки цьому з'явилася змога познайомитися з новаціями в галузях науки, освіти і культури людей, життя яких трагічно обірвав режим. Їм було 40–45 років, вони були у розквіті сил і творчої наснаги. Вони можуть бути зразком високої компетентності і жертвності за щасливий розвиток людства.

Бібліографічні посилання

1. Бішарев О. Л. Поет з берегів Айдару / О. Л. Бішарев // Реабілітовані історією. Луганська область : у 3 кн.; кн. 1. – Луганськ, 2004. – С. 127–131.
2. Благовещенська І. М. Талановитий учений / І. М. Благовещенська, В. М. Єльський // Реабілітовані історією. Донецька область. – Кн. 1. – Донецьк, 2004. – С. 415–424.
3. Довідки про громадян, що були репресовані на території Донецької області // Реабілітовані історією. Донецька область. – Кн. 2. – Донецьк, 2005. – С. 16–619.
4. Назвемо всіх поіменно // Реабілітовані історією. Луганська область : у 3 кн.; кн. 3. – Луганськ, 2008. – С. 160.
5. Науменко І. Я. Син класика літератури – жертва сталінізму / І. Я. Науменко // Реабілітовані історією. Запорізька область. – Кн. 1. – Запоріжжя, 2004. – С. 225–230.
6. Пристайко В. Шлях на Соловки / В. Пристайко, О. Пшенніков, Ю. Шаповал // 3 архівів ВУЧК – ГПУ – НКВД – КГБ. – 1998. – № 1–2. – С. 131–145.
7. Танюк Л. Талан і талант Леся Курбаса (Про О. С. Курбаса) / Л. Танюк // Реабілітовані історією. Харківська область. – Кн. 1; ч. 1. – Х., 2005. – С. 122–138.

Надійшла до редколегії 11.10.2009.

УДК 39(477)

З. П. Маріна

Дніпропетровський національний університет імені Олеся Гончара

ЕТНОГРАФІЯ КРАЮ НА СТОРІНКАХ «ЛЕТОПИСИ ЕКАТЕРИНОСЛАВСКОЙ УЧЕНОЙ АРХИВНОЙ КОМИССИИ»

Систематизовано матеріали з етнографії Катеринославської губернії, що містять краєзнавчі та історико-фольклористичні статті, які опубліковані у випусках ЛЕУАК.

Ключові слова: Архівна комісія, Катеринославська губернія, поліетнічність, етнографія, фольклор, замовляння.

Систематизированы материалы по этнографии Екатеринославской губернии, содержащиеся в краеведческих и историко-фольклорных статьях ЛЕУАК.

Ключевые слова: Архивная комиссия, Екатеринославская губерния, полиэтничность, этнография, фольклор, заговоры.

In the article materials are systematized on ethnography of Ekaterinoslavsk provinces, contained in the regional and history articles of LEUAK.

Key words: Archived commission, Ekaterinoslavsk province, ethnography, folk-lore, order.

Етнографічне вивчення Катеринославської губернії на відміну від сусідніх територій почалося досить пізно, на що неодноразово звертали увагу дослідники [1, с. 235; 18, с. 3]. Найбільш ранні та ґрунтовні роботи з означеної темати-

ки належать відомому громадському діячу та науковцю Г. А. Залюбовському [7, с. 161–171]. Ще у 90-х рр. XIX ст., розуміючи важливість подальшого культурного та наукового розвитку рідного Катеринослава, він піклувався щодо створення тут на зразок інших губерній установи, яка б сприяла об'єднанню у цьому напрямку зусиль позитивно налаштованих вчених та громадських діячів. Такою установою, на думку першого катеринославського етнографа, мала бути учена архівна комісія.

Її відкриття відбулося тільки через кілька років після смерті науковця – 16 березня 1903 р. Створена установа об'єднала навколо себе катеринославських істориків, літературознавців, краєзнавців та представників інших галузей тогочасної науки. Почесними членами комісії були обрані провідні українські вчені В. Б. Антонович, Д. І. Багалій, М. С. Грушевський та ін. Ученою архівною комісією засновано науково-історичне видання «Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии». За час свого існування (до 1916 р.) комісією видано 10 його випусків. Редактором видання був А. С. Синявський. Особа достатньо відома серед катеринославської інтелігенції – директор комерційного училища.

Серед завдань, що були визначальними та окреслювали коло наукової діяльності причетних до цієї установи осіб, читаємо: «комиссия также интересовалась живой стариной и ею была составлена программа для собирания сведений по местной этнографии, быту и фольклору» [17, с. 8]. Сам документ, який був названий «Программа для собирания этнографических предметов к выставке на предстоящем в 1905 г. XIII археологическом съезде в г. Екатеринославе», складена професором Харківського університету М. Красновим. Надрукована вона спільно з археологічною програмою «По первобытным древностям» на сторінках I випуску «Літопису...» [14, с. 213–220].

Створення «Програми...» було обумовлене активною діяльністю місцевих науковців у зв'язку з підготовкою до проведення Археологічного з'їзду (далі – АЗ), де за традицією передбачалася крім археологічної виставки й етнографічна, яка б представляла особливості традиційно-побутової культури населення краю, в якому проводився з'їзд. У зв'язку з цим А. Синявський серед завдань, які постали перед Комісією напередодні XIII АЗ, зазначає «вивчення питання про те, які риси власної культури зберегли в наш час ті різні народності, що заселяли нинішню Катеринославську губернію» [16, с. 226].

Про діяльність у цьому напрямі свідчить те, що вже 4 травня 1904 р. під головуванням графині П. С. Уварової відбулося засідання Підготовчого Комітету. Його секретар Я. Г. Голобоков проінформував поважне зібрання, що було розіслано близько 3000 програм та друкованих запитальників з археології, історії та етнографії краю. Отримано всього 192 відповіді, з них – 26 «исключительно этнографического характера» [16, с. 230–231]. Голова Губернської Земської Управи М. В. Родзянко також наголосив про необхідність широкого розповсюдження «программы для собирания сведений по этнографии...» серед народних учителів та священиків [16, с. 231]. Така пропозиція цілком зрозуміла і нашим сучасникам, оскільки представники саме цих прошарків суспільства на той час, як і зараз, мають відповідний рівень освіти та найбільш плідно спілкуються з населенням різного віку, статі та соціального стану.

«Програма...» складається з двох, пов'язаних між собою, частин: попередніх зауважень та предметної програми.

Перша частина починалася з визначення мети збирання етнографічної колекції – створення постійнодіючого етнографічного музею, який би на зразок європейських країн став науковим та освітнім закладом у губернському місті. Окреслювалося також територіальне та предметне коло пошукової роботи – суміжні з Катеринославською губернією, оскільки саме переселенці з цих територій брали

участь у заселенні та формуванні поліетнічного складу населення Катеринославщини. Значна увага приділялася необхідним для паспортизації речового матеріалу даним. Рекомендувалося вказувати відомості про власника (або виробника) етнографічних артефактів (прізвище, ім'я) та населений пункт їх надходження, обставини виготовлення (на продаж чи для власного використання). Зазначалося також необхідність фіксації вживаного серед місцевого населення терміну для певного предмету або його складової та ролі у сімейній обрядовості та взагалі у побуті. Заслуговує на увагу й те, що акцентувалася увага і на збиранні речей, які позбавлені «художественного достоїнства» [14, с. 214]. Таке зауваження, як здається, є дуже слушним, оскільки переважна більшість побутових (щоденного використання) речей народної культури не відносяться до виробів мистецтва.

Серед етнічних меншин краю до вивчення рекомендувалися не тільки «крупные этнографические единицы», а й невеликі за своєю чисельністю. Зокрема на теренах Катеринославщини мова йшла про німців-колоністів, нащадків греків та албанців, валахів, болгар, євреїв, турок та ін., а також розкольників та сектантів [14, с. 215–216]. Окремо висловлювалося побажання антропологічного обстеження населення по всіх губерніях, що підлягали обстеженню.

Друга частина «Програми...» містила необхідний для збирання детальний перелік предметів народного побуту, що характеризують типи поселень та житлових і господарських споруд, основні складові господарської діяльності (землеробство, скотарство, полювання, рибальство, бджільництво, мірошництво, гончарство), базари та ярмарки, декоративно-ужиткове мистецтво (ткацтво, копорство, бондарство, лимарство, вишивка). Значна увага приділена сімейним звичаям та обрядам, особливо тим, що, за сучасною термінологією, пов'язані із соціалізацією особи у традиційній культурі. Зазначена також необхідність збирання дитячих народних ігор і іграшок як невід'ємної складової дитячої субкультури. Ця обставина дуже важлива, оскільки в той час цей напрям тільки-но починає вивчатися не тільки українською етнографією [2], а й світовою антропологічною наукою. Останнє свідчить про розуміння і з боку творчої інтелігенції нашого краю актуальності цієї тематики та ролі народної іграшки у етнічному вихованні підрастаючого покоління.

Важливою складовою програми було звертання до духовної культури етносів, що мали бути дослідженими. Крім обрядів календарного циклу, які поєднували в собі язичницькі та християнські засади (Святки, Масляна, Великдень, Трійця і т. д.), рекомендувалися до фіксації повір'я та ворожіння, раціональне та ірраціональне у народній медицині (ліки, замовляння), обереги, натільні хрести, зразки татуювання [14, с. 219].

Окремим напрямом наголошувалися пошук та фіксація залишків «казачества» у тогочасному народному побуті.

Усі записи та речові артефакти повинні були супроводжуватися кресленнями, малюнками та фотографіями, що мало значно підвищувати науковий рівень зібраної етнографічної інформації. На жаль, наступні випуски «Літопису...» не повідомляли читачам щодо ефективності розповсюдження та отриманих результатів по запропонованій програмі.

Дотичною до етнографічної є і «Программа для собирания сведений о кобзарях и лирниках к XIII АС в Екатеринославе», що була надрукована в тому ж I випуску «Літопису...» [14, с. 220–224]. У ній подається огляд ролі цих народних музикантів у різні періоди історичного розвитку України та поступове їх зникнення у традиційній культурі українського народу. На думку укладачів «Программы...», серед селян Харківської губернії цей напрям музичної творчості ще досить недавно побутовував, що і робить доцільним направити зусилля на вивчення їх побу-

ту та пісенного репертуару саме в цьому регіоні України. У «Программе...» визначаються 14 пунктів, за якими необхідно проводити збирання відомостей по означеному питанню. Зокрема при роботі з респондентами необхідно з'ясувати кількість кобзарів у певному районі, визначати місця їх постійного мешкання, відомості особистого характеру (коли став сліпим, у кого навчався кобзарству тощо), які поетичні жанри кобзарі виконують на поточний час та передають своїм учням. Окремо акцентувалася увага на необхідності з'ясування ступеню впливовості кобзарства на тогочасне суспільство.

Поява таких професійно складених програм сприяла поживленню інтересу до народної культури серед різних верств населення. Активно діяли у цій царині і члени архівної комісії. Одним із найбільш працьовитих, чий публікації пов'язані з історико-етнографічним вивченням Катеринославської губернії, був Я. П. Новицький. У десятому, ювілейному, випуску «Літопису...», в редакційній статті А. Синявського, де наводиться загальний перелік публікацій, перу Я. П. Новицького належить 17. Серед них ґрунтовні зібрання фольклору та етнографії на теренах колишніх земель Війська Низового Запорозького. Крім Я. П. Новицького історико-етнографічній тематиці присвячені публікації та статті В. Біднова, М. Бикова, В. Машукова, В. Пичети та Д. Яворницького. Остеронь від них стоять дві роботи В. Данилова : «Из прошлого Екатеринославской этнографии» [3, с. 182–188] та «Екатеринославщина в архиве Императорского Русского Географического Общества» [4, с. 376–378]. У першій автор наводить матеріали, що були надіслані до Імператорського Російського Географічного товариства в середині ХІХ ст. з території Катеринославської губернії, а саме Павлоградського повіту. Респондентом виступав купець М. Шумко, якого В. Данилов називає одним із «старейших любителей-этнографов Екатеринославщины» [3, с. 188]. Друга публікація утримує коротку інформацію про рукописи з Катеринославщини, що згадуються Д. Зеленим при описі ним архіву товариства.

Проведений аналіз робіт названих науковців дозволяє нам узагальнити розпорошені в них дані про етнічний склад, природні умови, господарство, домобудівництво та інші складові традиційно-побутової культури поліетнічного населення Катеринославської губернії Тематично поза межами нашого дослідження залишилися роботи «Літопису...», що пов'язані з конкретними персоналіями української етнографії – І. І. Манжурою, Г. А. Залюбовським, Я. П. Новицьким та М. В. Закревським.

Частково відомості про етнічний склад населення регіону знаходимо у рукописі «Описание городов Азовской губернии», який представляє собою передрук Я. П. Новицьким з копії, що була зроблена А. А. Скальковським з опублікованого М. Мурзакевичем екземпляру. Важливим доповненням стали особисті коментарі Я. П. Новицького, що торкаються хронології подій, назв та місцезнаходження різних об'єктів, про які йдеться [8, с. 72–93].

Відповідно до цього джерела, значний відсоток населення становлять нащадки українських козаків та росіяни, які переселялися із різних губерній Росії, а також полки донських козаків, що несли охорону у ряді фортець. Серед етнічних меншин називаються греки (м. Маріуполь та ряд поселень, Павлівська фортеця) та вірмени (м. Нахичевань) [8, с. 82].

За інформацією, що зібрана Я. П. Новицьким під час обстеження ним с. Аули Катеринославського повіту (зараз Верхньодніпровський район), відзначаються переселенці із різних містечок Кременчуцького, Зеньковецького та Гадяцького повітів Полтавської губернії. Окремо йде мова про «лытвынивь» як народ усе «нечепурный, ледачий, задеракуватый та галдоватый» (тобто займається чаклунством. – З. М.) [9, с. 37]. Від респондента у Новомосковському повіті записано пе-

реказ стосовно слобідки Татарка, яка була заселена «кацапами аж из Серпухова» [9, с. 107].

З метою встановлення стану демографічної ситуації у другій половині ХУІІІ – на початку ХІХ ст. В. Пичета на підставі матеріалів архіву Катеринославського Нижнього Земського суду аналізує відомості щодо народжуваності та смертності у регіоні за цей період [13, с. 54–61]. Ним відзначається тенденція до переваги кількості хлопчиків як серед народжених, так і померлих, а також значний відсоток смертності серед дітей обох статей до 7 років [13, с. 55]. Аналіз сімейного стану подружніх пар свідчить, що домінуючою була традиція брати шлюб серед неодруженої молоді (335 випадків), водночас інколи неодружені женилися на вдовах (19) та вдівці на дівчатах (27) [13, с. 55].

Цікаві відомості сповіщає названий автор і про можливості зміни релігійних уподобань представниками поліетнічного населення краю. Зокрема щодо єврейського етносу, який традиційно складав досить високий відсоток серед населення Катеринославщини, автор відзначає фінансові збитки, за яких це можливо. Так єврей, що добровільно прийняв християнство, відповідно до законодавства повинен був за це сплатити різні податки на загальну суму 40 карб. 91 коп. Тобто на час, про який йде мова, це було досить дорогою забаганкою, подолати яку не кожен бажаючий був у змозі [13, с. 58–59].

Загалом щодо конфесійної належності населення губернії відомості обмежуються даними тільки про християнські храмові споруди. Так, у «Описании...» зазначено, що у Катеринославі чотири дерев'яних церкви, які представляють різні течії християнства. Вони, в залежності від кількості населення, «полагаються» майже по всіх містечках (Новоселиця, Павлоград) краю.

Природно-географічні умови губернії в опублікованих дослідженнях жодного разу не були предметом спеціального дослідження. Однак, фактичний матеріал, поданий у описі Азовської губернії, історико-краєзнавчих та фольклорно-етнографічних роботах Я. П. Новицького дозволяють сучасникам фіксувати досить сприятливі умови для традиційної господарської діяльності населення.

Підтвердженням цього є факт успішного розвитку сільського господарства та різних промислів. Так, землеробство по всій губернії представлено хліборобством та городництвом («овощных садов довольно» [8, с. 89]). Вирощували зернові культури: жито, пшеницю, овес, а також гречку, просо, льон та коноплю. За спогадами старожилів «хлеб рис як очерет» [9, с. 37]. На городах найбільш популярні овочі – огірки, земляна груша (топінамбур ? – З. М.), часник, цибуля, буряк та ін. Із захопленням укладач «Описания...» пише про кавуни, які дуже солодкі та великі за розміром, а також про червоні та білі дині [8, с. 90].

Скотарство теж відіграло велике значення в господарстві. Найпоширенішими видами були: коні, велика рогата худоба та вівці. Саме природні умови степу сприяли випасу худоби майже протягом усього року, оскільки крім грудня та січня вона могла знайти собі в полі «пасьбу» [8, с. 90].

Зовсім невеличкі, але важливі за змістом, відомості знаходимо про таку етновизначальну складову матеріальної культури кожного етносу як домобудівництво. Із записів Г. Залюбовського [5] та етнографічної літератури відомо, що традиційне житло в цій частині України було глинобитним. Ця теза підтверджується і в статтях, що вміщені у «Літопису...». Зокрема, підкреслюється, що через брак деревини основним типом житлових споруд були мазанки, стіни яких зводять «оплетывая хворостом и обмазывая глиною» [8, с. 75]. Хати робили «маленьки» [9, с. 39] (очевидно, мається на увазі традиційне дво – або трьохкамерне житло – З. М.). Для опалювання користувалися соломомою та очеретом, а подекуди і кізяком (за нашими даними у Приоріллі, на Херсонщині ця традиція зберігалася принаймні до кінця 60-х рр. ХХ ст.).

Детальніші дані щодо житла у Павлоградському повіті подаються у згадуваній вище статті В. Данилова [3]. Викликає значний інтерес маловідома в етнографічній літературі інформація місцевого купця М. Шумко про побутування тут традиції хатнього малювання (зазначимо, що загальновідома є думка про першофіксацію цього напрямку народного декоративного мистецтва Д. І. Яворницьким у с. Мишурині Ріг у 1903 р.). Названий респондент відзначає, що стіна у хаті напроти дверей «розмалевана: на белом поле красным суриком грубою щиткою цветок наподобие розы или древесной гилки; это знак, что тут дивчина-невеста». Під іконами, на покуті стіни «обити шпалерами», традиційним є й білування стін. На жаль, у більш пізніх джерелах, відсутні будь-які відомості про цей осередок настінного малювання на території Катеринославщини. Щодо внутрішнього інтер'єру хати, то її обов'язковим елементом – «достопримечательностью» – виступає скриня, яка «покрыта почти всегда чистым, с валу тканым толстым настольником» [3, с. 183].

Греки та вірмени будували собі житло із дикого каменю «в теску» [8, с. 90], що віддзеркалює збереження ними етнічної традиції у цій галузі народної культури. На сторінках видання присутні важливі з огляду на розкриття питання про віковий символізм народного костюму матеріали. Маються на увазі дані про зміни одягу підлітків (дозвіл їм носити певні складові традиційного вбрання, що притаманні лише дорослим) при соціалізації у традиційному суспільстві. Я. Новицький наводить такий запис, зроблений від діда Гаврила з с. Аули: «...на тринадцятому годи маты пошила (мені) штаны. Тоди мода була водить дитей в довгих сорочках и пидпиризувать мотузочкою. Дивчаткам, було инча маты дае запаску дванадцятото году, а инча воде в одной сорочци, аж покы хлопци не поклычуть на доситкы...» [9, с. 39].

Про регіональні особливості малоросійського народного костюму йдеться у матеріалах М. Шумко, які свідчать про побутування на території Павлоградського повіту ще у середині XIX ст. етновизначальних його складових. Так, чоловіки крім «холщевых шаровар носят также шаровары из кож овечьих», які тримаються на стані за допомогою пояса-«риминця», а якщо той продітий у підшивку, то має назву «очкуруець» (саме такий термін розповсюджений і в інших регіонах України). До нього, як зазначає згаданий респондент, кріпився ніж та «маленькая калитка или капшучек с деньгами». Серед типів верхнього чоловічого одягу згадується свита з кобеняком та свита-«куцыня», специфікою якої є «лацканы», що «обшиты синим или красным сукном». Розповсюдженою чоловічою зачіскою були «кружок» та «чуприны, переброшенные за правое ухо» [3, с. 184].

Жіночий одяг більш різноманітний і навіть поділяється у наведеному В. Даниловим рукопису на буденний та святковий. Для останнього обов'язковою є «белая рубаха с широкими, шитими цвітною бумаго (? – З. М.) рукавами, воротником и пазухою», червоний пояс із довгими кінцями, запаска або плахта. Особливо наголошується на присутності «дуката с добрым наместом (кораловим – З. М.)». Дуже яскраво М. Шумком описаний і святковий дівочий костюм, що традиційно відрізнявся своєю кольоровою гамою і віддзеркалював статево-віковий символізм народного вбрання. Основними його складовими є біла лляна сорочка або «станок рубахи с рукавами білого каленкора, спідниця простого ситца с большими цветами, корсет китаевый голубой или вишневого цвета». Як і у жінок, обов'язковими серед численних нагрудних прикрас (крести, «красное наместо», ленти с висячими на спині кінцями) були дукачі. «Голова зачесана одной назад косою, в ней вплетена красная длинная скиднячка, черевики или сапоги красного сафьяна на високих подборах, а другие в простих черных, в белых суконных, зимой и летом толстых панчохах; на обеих руках пальцы унизаны простыми и разных сортов обидцями» [3, с. 184].

При аналізі народної кулінарії підкреслюється певна її підпорядкованість релігійним віруванням місцевого населення. Маються на увазі пости, коли заборонялося вживання скоромного, включаючи рибу та «олею». Серед перших страв згадуються «борщ з крапивою, забудьками, щавлями, свеклою, свіжею и кислою капустою и буряками с солониною, свиным салом, засмаженою цибулею и затертим пшеном». У неділю та свята вживали м'ясні страви, серед яких «бывають холодец с ног свиных, борщи с курицами, гасятиной, уткой или бараниной с чесноком... От избытка бываемого так вареники в макортах и плавают. Случается и жаркое» [3, с. 185]. Загалом респондент підкреслює охайність малоросіян у приготуванні їжі – «чистота немецкая», а також розповсюджену по всій Україні традицію безпосереднього готування страв до кожного прийому їжі. Зокрема автор зазначає: «Что сварено поутру, он уже не будет есть вечером, а чтобы было сейчас приготовлено» [3, с. 185].

Сімейна обрядовість малоросійського населення Павлоградського повіту аналізується М. Шумком на прикладі весілля. Такий його вибір є цілком зрозумілим з позицій жанрового розмаїття обрядів весільного циклу та важливості цієї події для громади та у житті конкретної людини з огляду на їх місце у соціалізації особи в традиційному суспільстві. В. Данилов констатує, що на його погляд, представлений ритуал не вирізняється від інших районів України і, мабуть, саме з цих причин не подає нам його розгорнутого опису. Привабливим йому здається лише звичай передачі «женихом» ритуального печива – «отцу борону, а матери сову» [3, с. 186]. Викликає у нього здивування і відсутність даних про весільні пісні та обряд, що проводився після обіду – «осмотр за честностию невесты». Залишається зокрема, на думку В. Данилова, незрозумілим який характер мав цей звичай і яким чином він відбувався?

Серед дев'яти рукописів архіву Російського Географічного Товариства, про які йдеться у огляді В. Данилова, найбільш інформативними за вміщеним тут етнографічним матеріалом є три: «Этнографические сведения, собранные в Славяносербском уезде (7 с.)» Віктора Голуба; «Малороссияне Верхнеднепровского уезда (10 с.)» Богдана Нестеренка та «Камеральное описание Екатеринославской губернии (46 с.)» М. Мурзакевича [4, с. 376–378]. Нечисленність в архіві Товариства матеріалів з теренів Катеринославської губернії за висновком В. Данилова є свідченням відсутності серед інтелігенції краю «культурных интересов» [4, с. 378].

Значний блок матеріалів, опублікованих у випусках «Літопису...», пов'язаний з історико-етнографічним вивченням Запорожжя, оскільки значна територія тогочасної Катеринославської губернії знаходилася на землях Війська Низового Запорожського. М. Сумцов «тяготение к старине, особенно Запорожью» [18, с. 8] представників катеринославської науки не завжди схвалював. Оскільки, на його думку, тогочасне суспільство також потребувало етнографічного вивчення, що обумовлювалося швидким розвитком промисловості і розповсюдженням т. зв. міської культури в традиційному сільському середовищі.

Можна не погодитися з такою його позицією, оскільки на кінець XIX ст., коли припадає активізація досліджень Я. Новицького та Д. Яворницького, на цій території ще були «живі» у пам'яті нащадків запорожців численні спогади про героїчне минуле, перекази, легенди, фольклор, які потребували свого наукового осмислення. Тобто таку увагу до означеної тематики не можна розглядати як просте захоплення козацькими часами, а як нагальну наукову потребу дня – збирання та збереження автентичного фольклорно-етнографічного матеріалу Катеринославщини.

Численні перекази та легенди про Запорожжя (раніше вже друкувалися в інших виданнях: «Степь», «Екатеринославские губернские ведомости», «Киев-

ская старина») вміщені у дослідженні Я. П. Новицького «Народная память о Запорожье: Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине 1875–1905 гг.» [9, с. 3–112]. Матеріал розподілено по п'яти відділах, кожен з яких торкається певних аспектів історії та побутової культури козаків. Наприклад, відділ II «Урочища. Старожитные города и села» містить відомості про зв'язок місцевої топоніміки з конкретно-історичними подіями та постатями першопоселенців козацького краю. Дослідник проводить огляд населених пунктів по правому та лівому берегах Дніпра, ретельно фіксує відомості щодо місця запису та кожного респондента. У відділі IV знаходимо легенди та перекази про походження запорожців, їхні стосунки з чумаками [9, с. 92–95; с. 99] та народні уявлення про характерництво серед козаків [9, с. 102–105]. Цікавим з огляду на демонологічні уявлення, що побутували серед населення, є V відділ роботи, у якому вміщені матеріали про досить розповсюджені по всій Україні і взагалі серед східнослов'янських етносів образи вовкулака та чорта [9, с. 110–112].

Суто етнографічний матеріал, пов'язаний із дуже важливою та недостатньо вивченою складовою духовної культури народу, містить низка ґрунтовних досліджень Я. П. Новицького: «Малорусские народне заговоры, заклинання, молитвы и рецепты. Собранные в Екатеринославщине» [11, с. 59–98] та «Малорусские народне заговоры и заклинання. Собранные в Екатеринославщине» [12, прил., с. 1–15]. Сам автор цілком розуміє важливість звернення до означеної теми, оскільки знахарство, як складова народної медицини, через традиційну професійну замкненість носіїв цієї інформації майже не розглядалося в етнографічній літературі. Так, Я. П. Новицький зазначає, що в роботах відомих дослідників Катеринославщини (Г. Залюбовського, І. Манжури) та дотичних до неї територій (М. Сумцова) зафіксована незначна кількість зразків цього жанру. Значним недоліком, на думку вченого і, безумовно, сучасних дослідників, є відсутність відомостей щодо місця їх запису [11, с. 61–62].

Робота Я. П. Новицького, що опублікована у дев'ятому випуску «Літопису...», містить матеріали, які зібрані автором протягом 1875–1913 рр. За цей час він зміг поспілкуватися з 9 знахарями, 12 знахарками та 3 особами, які, за висловом науковця, «не мають відношення до знахарства». Серед респондентів зазначена відома шептуха Василиса Гетьманка, знахарки Марія Білоконка, Катерина Старченкова та ін. Опрацьовані також старовинні рукописи, з яких етнографом відтворена низка замовлянь.

Усі матеріали, що містяться в роботі, згруповані за доцільною, як вважає автор, схемою, а саме: спочатку замовляння, що використовуються в різних життєвих ситуаціях немовлят, хворобах та інших побутових проблемах дорослих людей та на останок ті, що стосуються домашніх тварин [11, с. 62]. Така їх класифікація відповідає за змістом сучасному поділу замовлянь, запропонованому Г. Сухобрус. Названа авторка виокремлює такі тематичні групи: лікувальні, родинно-побутові, господарські та суспільно-громадські [6, с. 82].

Замовляння за змістом та формою виконання відносяться до вербальної магії, основою якої є віра в чудодійну силу слова як засобу впливу на вищі духовні сили. Позитивний результат їхньої дії часто пов'язується в народній думці із фазою місяця («на молодик, на повний місяць, на сходи місяця», «до схід сонця») [11, с. 71], використанням спеціальних предметів (сокира, віск, вода) тощо. Слід зазначити, що цей взаємозв'язок між діями людини та явищами природи прослідковується етнографами і в інших галузях народної культури українців (городництві та взагалі в землеробстві тощо).

В опублікованих замовляннях широко використовуються т. зв. «магічні» цифри, зокрема цифра три – тричі необхідно читати молитви, обливати водою, брати солону із трьох стріх тощо. Такої ж магічної сили набуває цифра дев'ять –

тричі по три. Наприклад, серед записаних Я. П. Новицьким зустрічаємо рекомендацію «від бешихи шептать 9 раз» [11, с. 82], «як замовлять кров – тричі, або три по три одним духом» [11, с. 84] та ін.

Серед дитячих наводяться замовляння від найбільш розповсюджених недугів: безсоння та крикливців, переполоху, пристрігу, уроків (зглазу), «младенческого (родимчик)», сухот, жовтяниць, пліснявки та ін.

Значно менше у кількісному відношенні запропонована збірка Я. П. Новицького містить замовлянь від хвороб та задля «благополучья» (тобто щоб плодилася, давала гарний приріст, надої тощо) домашньої худоби.

Не менш цікавою є ще одна робота невтомного дослідника козацького краю «Духовный мир в представлении малорусского народа» [10, с. 161–184]. Структурно вона включає два відділи: I – Біблійні перекази та народний культ; II – Люди з чудодійною силою. – Богатирі. Чудовиська. – Явища природи. Вміщені тут Я. П. Новицьким матеріали розкривають поєднання язичницьких та християнських засад світосприйняття наших пращурів. Мова йде про існування водночас вірувань у Христа та Іуду, злих духів (чортів), богатирів, чудовиськ тощо. Звертають на себе увагу народні уявлення про «душу». Остання в записаних на Катеринославщині переказах, як і в демонологічних уявленнях по всій Україні, отожднюється з голубом, бджолою або мухою [10, с. 167–168]. Загальновідомо, що саме ці істоти присутні у релігійних віруваннях, повір'ях та обрядах поховально-поминального циклу.

Наведені матеріали дозволяють нам зробити кілька суттєвих висновків. По-перше, ми можемо констатувати формування на початку XX ст. наукового підходу серед катеринославських дослідників у вивченні етнографічної складової тогочасної народної культури. Це знайшло відбиток у професійному рівні складеної та опублікованої напередодні XIII АЗ «Программы для собирания этнографических предметов к выставке на предстоящем в 1905 г. XIII Археологическом съезде в г. Екатеринославе». Остання сутнісно продовжує основи, що були закладені у цьому напрямку попередніми дослідниками і, перш за все, Я. П. Новицьким. Мається на увазі факт складання саме ним першої в катеринославській етнографії програми по збиранню польового етнографічного матеріалу, що була опублікована на сторінках «Екатеринославских губернских ведомостей». Задекларовані ним вимоги до паспортизації фольклорно-етнографічних зразків прослідковуються протягом усієї його наукової діяльності і полягають у детальній фіксації місця, часу запису, збереження мовно-лінгвістичних особливостей (запис з голосу, під час співу тощо) та особистих відомостей про респондента. Така прискіпливість вченого до збирання унікального автентичного матеріалу робить опубліковані на сторінках «Літопису...» дослідження неоціненним джерелом для сучасних дослідників фольклорно-етнографічних особливостей населення нашого краю.

По-друге, синтезовані внаслідок проведеного аналізу відомості щодо конкретних проявів матеріальної та духовної культури населення Катеринославської губернії підтверджують дані, що містять інші поодинокі джерела інформації – записи Г. Залюбовського, І. Манжури та фіксуються сучасними дослідниками під час етнографічних експедицій в межах Дніпропетровської області. І хоча з часу опублікування розглянутих робіт минуло вже століття, і глобалізаційні процеси майже поглинули етнографічне розмаїття населення нашого краю, саме завдяки ним та аналогічним спостереженням на суміжних територіях сьогодні можна ще прослідкувати витоки та еволюцію як окремих явищ, так і локальні особливості традиційної культури нащадків тих етносів, що донедавна визначали етнічну та етнографічну особливість Катеринославської губернії.

Бібліографічні посилання

1. Білий В. Минуле етнографії на кол. Катеринославщині та її сучасні завдання / В. Білий // Археологічний збірник Дніпропетровського краєзнавчого музею. – Д., 1929. – Т. 1. – С. 235–260.
2. Грушевський М. Дитина у звичаях і віруваннях українського народу / М. Грушевський. – К., 2006.
3. Данилов В. Из прошлого Екатеринославской этнографии / В. Данилов // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии (далее ЛЕУАК). – Екатеринослав, 1915. – Вып. 10. – С. 182–188.
4. Данилов В. Екатеринославщина в архиве Императорского Русского Географического Общества / В. Данилов // Летопись Екатеринославской ученой архивной комиссии. – Екатеринослав, 1915. – Вып. 10. – С. 376–378.
5. Залюбовський Г. Заметки о селениях / Г. Залюбовський // Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського НАН України. – Ф. І, спр. 12248, с. 1–11.
6. Лановик М. Українська усна народна творчість : підручник / М. Лановик, З. Лановик. – К., 2005.
7. Марина З. П. Етнографічні студії Г. А. Залюбовського / З. П. Марина // Наддніпрянська Україна: історичні процеси, події, постаті. – Д., 2008. – Вип. 6. С. 161–171.
8. Новицкий Я. П. Описание городов Азовской губернии / Я. П. Новицкий // ЛЕУАК. – Екатеринослав, 1904. – Вып. 1. – С. 72–93.
9. Новицкий Я. П. Народна память о Запорожье: Предания и рассказы, собранные в Екатеринославщине 1875–1905 гг. / Ч. П. Новицкий // ЛЕУАК. – Екатеринослав, 1911. – Вып. 7. – С. 3–112.
10. Новицкий Я. П. Духовный мир в представлении малорусского народа / Я. П. Новицкий // ЛЕУАК. – Екатеринослав, 1912. – Вып. 8. – С. 161–184.
11. Новицкий Я. П. Малорусские народные заговоры, заклинания, молитвы и рецепты, собранные в Екатеринославщине / Я. П. Новицкий // ЛЕУАК. – Екатеринослав, 1914. – Вып. 9. – С. 59–98.
12. Новицкий Я. П. Малорусские народные заговоры и заклинания, собранные в Екатеринославщине / Я. П. Новицкий // ЛЕУАК. – Екатеринослав, 1915. – Вып. 10. – Прил. – С. 1–15.
13. Пичета В. Несколько слов о состоянии архива екатеринославского нижнего земского суда / В. Пичета // ЛЕУАК. – Екатеринослав, 1904. – Вып. 1. – С. 54–61.
14. Программа для собиранія етнографических предметов к выставке на предстоящем в 1905 г. XIII археологическому съезду в г. Екатеринославе. – ЛЕУАК. – Екатеринослав, 1904. – Вып. 1. – С. 213–219.
15. Программа для собиранія сведений о кобзарях и лирниках к XIII археологическому съезду в г.Екатеринославе. – ЛЕУАК. – Екатеринослав, 1904. – Вып. 1. – С. 220–224.
16. Синявский А. С. К XIII археологическому съезду / А. С. Синявский // ЛЕУАК. – Екатеринослав, 1904. – Вып. 1. – С. 225–233.
17. Синявский А. С. Первое десятилетие существования Екатеринославской губернской ученой архивной комиссии: Из речи, произнесенной в торжественном заседании по случаю празднования 10-летия Екатеринославской комиссии / А. С. Синявский // ЛЕУАК. – Екатеринослав, 1915. – Вып. – 10. – С. 1–15.
18. Сумцов Н. Об этнографическом изучении Екатеринославской губернии / Н. Сумцов // Сб. ст. Екатеринославского научного общества по изучению края. – Катеринослав, 1905. – С. 1–10.

Надійшла до редколегії 01.11.2009.